

DE WEG VAN DE LITURGIE

Geschiedenis en praktijk van de christelijke eredienst

Deel 1 - GESCHIEDENIS IN HOOFDLIJNEN

1. Wat is liturgie?

Deze vraag staat voorop: wat is eigenlijk liturgie? Liturgie is het geheel van voorgeschreven gebeden, ceremoniën en handelingen die een eredienst uitmaken.

Ik voel mij thuis in de omschrijving van de theoloog Dr. H. Jonker, die er op wijst, dat waar het Woord gelezen en verkondigd wordt, een gebeuren plaatsvindt. Niet maar een mededeling, maar een kracht, Grieks: *dunamis*. Die komt van Gods kant. Maar daar is ook de gemeente. En die geeft antwoord, in gebed, lied, offergave.

Jonker geeft dan deze definitie van liturgie:

Onder liturgie is te verstaan :

“Een ordening van de samenkomst van de gemeente, waarin de dynamiek van het Woord Gods plaatsvindt en waarin de gemeente in de gelegenheid gesteld wordt op de dynamiek van het Woord Gods te reageren in schuldbelijdenis, aanbidding, lofprijzing, deelname aan het heil (sacramenten), gemeenschap, offerande en dienstbetoon in en buiten de samenkomst. En dat alles in levende verbondenheid met de traditie der Kerk”. H. Jonker, Liturgische Oriëntatie, 45).

Letten we op dat slot: in verbondenheid met de traditie der Kerk. De christelijke kerk heeft een tweeduizend jaar lange traditie, waarin de liturgie zich heeft ontwikkeld. En wat zien we dan? Dat die kerkelijke liturgie een veelheid van gestalten heeft aangenomen. Wie op zoek gaat naar de ene ware, voor ieder geldende vorm van liturgie, zal die niet vinden. Het beeld in de kerken over de wereld en van eeuwenlang is heel gevarieerd. De liturgie van een protestantse dorpsgemeente in Hongarije vertoont een heel andere vorm als die van een orthodoxe parochie in Griekenland en de orde van dienst in een rooms-katholieke kathedraal in Spanje verschilt enorm van die van een baptistengemeente in de Verenigde Staten. Liturgieën nemen de kleur aan van de context waarin een gemeente bestaat ('contextualisatie'). Zo is het liturgische palet van het christendom zeer veelkleurig. Maar de kern is hetzelfde: dat heen en weer tussen God die spreekt en de gemeente die antwoordt in liederen, gebeden en dienstbetoon.

Wat is liturgie? Een indrukwekkende omschrijving las ik van de r.-k. prof. Wegman. Hij zegt het zo:

‘De liturgie is het kloppende hart van een kerk, niet haar denkende verstand. De eredienst bevat geen mededelingen of bewijsvoeringen omtrent het geloof, geen rationeel denkkader, geen theologisch traktaat, zij is de neerslag van een andere menselijke kunde, die van de verbeelding. Wat gelovige mensen zich voor ogen stellen omtrent de zin van hun bestaan, welke zingeving zij aan hun leven willen geven, wat zij geloven omtrent hun toekomst, dat alles wordt in de verhalen, liederen en gebeden van de liturgie verbeeld. In een taal en in tekens die wij niet zelf hoeven te scheppen, maar die ons een thuis bieden’.

2. Wortels in de synagoge

Is de christelijke liturgie ontstaan na die Eerste Pinksterdag, toen zich in Jeruzalem de eerste gemeente vormde? Of waren er vormen aanwezig, die meekwamen uit de joodse traditie? Dat laatste is zeker het geval. Vergeet nooit, dat de discipelen, de eerste christenen, joodse mensen waren die leefden in de traditie van Israël, van het Oude Testament, van de tweede tempel en de synagoge.

Ik ga met u in gedachten naar de zesde eeuw voor Christus. Voor Israël een afschuwelijke eeuw. Want toen werd de tempel van Salomo, waar de Here God met zijn volk verkeerde, door de vijanden verwoest. Het volk werd grotendeels getransporteerd naar Babylonië, anderen vluchtten naar Egypte en weinigen bleven in het oude land.

De tempeldienst met haar offers en gebeden was weg. Wat nu? Toen ontstonden er in Babylonië huisgemeenten. Ook in Palestina kwamen die er hier en daar. En in Egypte eveneens, want daar woonden talloze Joden. Maar Babylonië bleef het centrum, ook lange tijd na de ballingschap.

Wat deed men in die synagogen? Men kwam bijeen (*sunagoge* = samenkomst) voor de bestudering van de Thora, voor meditatie en gebed. Dat beschouwde men als offerdienst aan God, als vervanging voor de tempeldienst van weleer.

Over die oudste synagogen hebben we weinig informatie, maar in Cairo is in een genizah, een bergplaats, in de oude joodse Ben Ezra synagoge, halverwege de 19e eeuw, een enorm aantal documenten gevonden die licht geven op de synagogale diensten.

De kern van het synagogale leven is gelegen in de gedachtenis van het verbond, de lofprijzing aan God, het belijden van zijn heerschappij en de viering van het pascha.

Welke liturgische elementen kende de synagoge?

Ten eerste: Schriftlezingen, volgens een bepaalde orde. Thora, Profeten en Geschriften; wat later de *Tenach* zou zijn (= Oude Testament).

Ten tweede: uitleg, in de vorm van een *homilie* (dialogische preek) zittend uitgesproken.

Ten derde: Psalmen, niet gezongen, maar gereciteerd, in een soort 'spraakmelodieën' of cantillades.

Ten vierde: responsies, woorden van de gemeente, zoals 'halleluja', 'hosanna', 'amen'.

Ten vijfde: gebeden, zoals de *tefillah*, het latere Achttiengebied.

Voorgebeden door de voorganger en met gedempte stem beantwoord door de gemeente.

En het *kaddisj* (=lofprijzend lied, staande gezongen).

Van de tempel overgenomen was de priesterzegen ('De Here zegene u..'), voorbehouden aan de *kohanim*, de mensen met de priester naam (*kohen*= priester). Ook het *sjema* ontbreekt niet: 'De Here onze God, de Here is één', Israëls geloofsbelijdenis.

De gebedshouding was knielen (*proskunèse*) en het staan met opgeheven handen. Men kende ook de doop, voor proselieten, mensen die toetraden tot het joodse geloof. En uiteraard het Pascha (*pesach*).

Deze voor ons vanzelfsprekende vormen van eredienst komen vanuit de synagoge mee naar de vroege christelijke gemeenten.

Ook daar: het lezen van de Schriften, de boeken van het Oude Testament, daarbij de brieven van apostelen en de evangeliën. Aanvankelijk niet volgens een rooster, maar volgens de keus van de voorganger (bisschop). Ook daar de *homilie*, uitleg, een eerste vorm van preken. En psalmen, aangevuld met hymnen, gezangen. Ook de christenen deden aan responsies, zoals amen, halleluja en maranatha. En het gebed kreeg natuurlijk een plaats in de diensten van de Vroege Kerk. De doop werd beoefend, gegeven aan iedere nieuweling. Het pascha werd eucharistie of heilig avondmaal, niet meer zozeer ter gedachtenis aan de uittocht uit Egypte van Israël, maar - zoals Jezus gezegd had: - doe dat tot *Mijn* gedachtenis. Ter gedachtenis

aan het Offerlam Christus. De staande gebedshouding vinden we ook uitgebeeld op christelijke tekeningen uit de oude tijd, de houding van de z.g. orante, een staande bidder met de handen open omhoog naast het lichaam.

Zo kunnen we vaststellen, dat de ons vertrouwde grondvorm van de christelijke eredienst en liturgie (Schrift – uitleg – gebed – lied) diepe wortels heeft in de traditie van de joodse synagoge.

3. De Vroege Kerk

Voor de vormgeving van de eredienst vinden wij in het Nieuwe Testament eigenlijk weinig aanknopingspunten, zeker geen voorschriften of blauwdruk van hoe een kerkdienst er uit moet zien. Dat alles is nog in wording. Wel zijn er enkele fragmenten die er op wijzen dat de gelovigen op de eerste dag en niet op de sabbat bijeenkwamen. Van Paulus wordt meermalen gemeld dat hij de Schriften uitlegt en de Christus verkondigt.

Ook wordt er ingegaan op de viering van de Maaltijd van de Heer, bv. in 1 Korinthiërs 11, waar ook de instellingswoorden worden vermeld. Er is sprake van het zingen van psalmen, lofzangen en geestelijke liederen. Groeten en zegenwoorden vinden we in de brieven.

Hoe gaat zich de eredienst ontwikkelen in de eerste eeuwen na Christus? Uit de gegevens die we kennen, meest fragmentarisch, noem ik er enkele. Eerst iets van Justinus (kerkvader en martelaar, 110 of 114-165 n.Chr.). Hij spreekt over een eredienst: er is een voorlezing en overdenking van de geschriften van profeten en apostelen. Hij vermeldt voorbeden na de preek. Hij schetst de gang van zaken bij het avondmaal: de 'broederkus' wordt gewisseld, brood en wijn (met water vermengd) worden als gaven naar de tafel gebracht en door de dankzegging tot bijzondere tekenen van het lichaam van Christus gemaakt, om tenslotte ter communie te worden uitgereikt. Hij heeft het ook over een collecte en niet te vergeten over een voorganger in de viering. Duidelijk is de eenheid van Schrift en Tafel! En de dienst valt op de eerste dag, als de dag van schepping en herschepping.

Op die lijn ontwikkelt de liturgie zich voort. In een geschrift van Hippolytus van Rome uit ca. 220 n.Chr., *de Apostolische Traditie*, wijd verbreid en vertaald in heel het Romeinse Rijk, schrijft hij over de wijding van een opziener, een bisschop, over de bediening van de doop, steeds met avondmaalsviering. Ook over de zegening van vruchten, over de ambten, het diaconaat, ziekenbezoek, huwelijk en begrafenissen. De woorden die dan gelezen, gebeden en gezongen worden blijven in allerlei liturgieën in diverse kerken de eeuwen door gelijk. Teksten van preken en meditaties worden overgeschreven en verspreid.

4. Rijkskerk

In het begin van de vierde eeuw na Christus bekeert zich de Romeinse keizer, Constantijn de Grote, tot het christelijk geloof. De tijd van vervolging is dan voorbij. Het loopt er op uit dat de kerk bevoorrecht wordt en uiteindelijk zelfs rijkskerk wordt. Andere religies worden verboden en de zondag wordt ingevoerd als vrije dag. Was er tot aan die 4e eeuw geen sprake van kerkbouw en kwam men bijeen in huizen, nu kon men vrijelijk gebruik maken van grote zalen en hallen.

Men zou verwachten, dat de leeg gekomen heidense tempels nu voor kerkdiensten werden gebruikt, maar dat wilden de christenen absoluut niet. Men maakte gebruik van een algemeen gebruikt publiek gebouw, de *basilica*.

De basilica is in het Romeinse Rijk een grote hal die voor veel doeleinden wordt gebruikt. Zo

wordt er recht gesproken, vindt er markt plaats en dient hij als audiëntieruimte voor de keizer.

Na de erkenning van het christendom wordt de basilica als ruimte voor samenkomsten van de gelovigen in gebruik genomen. Tempels zijn daarvoor niet geschikt, zij zijn te klein. En bovendien zijn zij 'besmet' met het heidendom. In de basilica hebben nooit godsdienstige rituelen van heidense aard plaatsgevonden. In de loop van de tijd is de basilica aangepast aan de liturgische ontwikkelingen, zodat in de 6de eeuw de basisvorm van de basilica als kerk is bereikt.

De basilicale kerk is opgebouwd uit drie schepen (ruimten): het hoge middenschip en twee lagere zijschepen. Het dak van het middenschip wordt gedragen door zuilen. Het heeft een open kap of een afgedekt balkenplafond. De muren zijn dik, om het geheel te kunnen dragen. Daarom ook zijn de boogvormige ramen klein. Aan de oostzijde is een *absis* (halfronde uitbouw) geplaatst. Deze geeft plaats aan de preekstoel (*cathedra*) en het altaar. De westzijde heeft veelal een portaal of een *atrium* (voorruimte). Een aantal treden leidt naar de ingang.

Ik ga er hier aan voorbij dat de kerkregering in die eerste eeuwen snel veranderde. Er kwam een zekere *hiërarchie* (top/down), met een bisschop als hoofd van de gemeente, naast hem presbyters (oudsten of ouderlingen) en diakenen. De mensen brachten gaven mee naar de kerkdienst, meestal voedsel en vruchten, die daarna door de diakenen naar de armen werden gebracht. Nog in de tijd van Augustinus (400) zegt deze ervan: 'Alles gaat naar de armen'. Niet veel later gaat een groot deel van de collectegaven naar de kerk zelf, een soort kerkvoogdij ontstaat. Dat element laat ik nu verder rusten.

Wij stellen vast, dat vanaf de 4e eeuw de erediensten gaan plaatsvinden in kerkgebouwen, volgens basilicaprincipes gebouwd. Om nog één kijkje te nemen in een dienst van die tijd, citeer ik een fragment uit een reisbeschrijving van Egeria, een reizende non, eind 4e eeuw. Zij is rond Pasen in Jeruzalem en beschrijft haar belevenis daar zo:

"Op het tiende uur... verzamelt zich de hele gemeente... in de Opstandingskerk. Alle kandelaren en kaarsen worden ontstoken en geven een eindeloos licht (...). Ook worden er geruime tijd psalmen voor de vesper gezongen en antifonen. En zie, de bisschop wordt gewaarschuwd en daalt af. Hij gaat op een hoge zetel zitten, en ook de priesters gaan op hun plaats zitten. (...) En één van de diakenen noemt de namen van enkelen, zoals het de gewoonte is. En terwijl de diaken de verschillende namen noemt, staan er zeer veel kinderen. Zij antwoorden steeds met Kyrie eleison!, waar wij zeggen: 'Miserere domini': 'Erbarm U, Heer'. Hun stemmen zijn ontelbaar vele". (Reisverhaal Egeria 24 : 4,5).

Keizer Constantijn laat een nieuwe hoofdstad bouwen van het Romeinse Rijk, naar hem genoemd Constantinopel. In die stad wordt een enorme hoofdkerk gebouwd. De stad wordt gaandeweg een metropool en centrum van de christelijke Kerk. Andere steden die al veel eerder centra waren van christelijk geloof zijn o.a. Jeruzalem, Antiochië in Syrië, Alexandrië in Egypte en in het westen uiteraard Rome. Maar vergissen wij ons niet: het hart van het christendom in de eerste tien eeuwen lag niet in het westen, maar in het oosten van het rijk, in Klein Azië vooral (nu Turkije). Daar lagen honderden steden en dorpen met kerken en gemeenten, elk met de eigen bisschop. Daar bloeit ook de vroege christelijke theologie, de doordenking van de bijbelse leer. En wat de liturgie betreft: op basis van het grondpatroon van de eredienst komen er in de loop van de tijd allerlei variaties in liturgie tot stand. Een brede ontvouwing in vormen. Ook wanneer in de volgende eeuwen kerken en liturgieën zich

steeds meer gaan vertakken, blijft toch het grondpatroon overeind. Dat laat zien een tweeledige eredienst:

Woorddienst (synaxis) :

Begroeting en beurtspraak
Schriftlezingen en psalmen
Uitlegging
Het grote kerkgebed
Wegzending en zegening van de catechumenen

Tafeldienst (eucharistie):

Herhaalde begroeting
Opdracht van de gaven
Het grote dankgebed
Communie
Wegzending en zegening van de gedoopten

Klein - Azië zal nog eeuwenlang het centrum van het Christendom zijn. Beroemde theologen geven daar in de vierde eeuw vorm aan de christelijke leer: Basilius de Grote, grondlegger van het oosterse kloosterleven, Gregorius van Nazianze en Gregorius van Nyssa. Zij formuleren de leer van de Drie-eenheid Gods. Voor de liturgie is belangrijk de bisschop van Constantinopel; Johannes Chrysostomus ('Gouden Mond'), befaamd om zijn welsprekende preken. Hij ontwierp de liturgie voor zijn kerk en die werd standaard voor de meeste gemeenten in het Oost-Romeinse Rijk. Hier moet een belangrijke constatering worden gedaan: er groeit een steeds groter wordende kloof tussen het westelijk en oostelijk deel van de kerk. In het westen is Rome maatgevend, de oude hoofdstad, zetel van de bisschop van die stad, later paus. In het oosten Constantinopel, hoofdstad van het restant van het rijk na de 5e eeuw. Het Byzantijnse Rijk. Tussen de kerken van west en oost namen de verschillen en geschillen toe. Dat liep uiteindelijk uit op het grote schisma van 1053 tussen de westerse Roomse Kerk en de oosterse orthodoxie. Paus en patriarch deden elkaar in de ban. Deze kloof is nooit gedicht.

Ook tussen de liturgische inrichting van de kerk werd het verschil steeds groter. In het oosten ontwikkelde zich een heel eigen, orthodoxe, vormgeving van de eredienst. Een andere ontwikkeling, die zich zowel in oost als west voordeed, was de inrichting in elk kerkgebouw van een *heilige ruimte* in het koor van de kerk. In het oosten werd deze ruimte zelfs afgeschermd door een gesloten wand met deuren: de iconostase. Achter die wand mochten alleen de ambtsdragers komen, niet het kerkvolk. Het was echter wel de bedoeling, dat van achter die wand het heilige naar het kerkvolk werd toegebracht.

5. De eigen weg van de Byzantijnse kerk.

Een kerkganger in een orthodoxe kerk komt in een totaal andere omgeving dan in het westen. In zijn kerk staat nergens een bank of stoel. Men staat. Hier en daar hangt een icoon, die de kerkganger kust. Een icoon is een vertolker van de hemelse figuur die hij vertoont. Jezus, Maria of een heilige.

Tussen de kerkruimte en het koor staat een wand, met in het midden een grote deur. De *iconostase*. Van onder tot boven beschilderd met iconen, volgens een vast patroon. Hoog in het midden zie je Christus op zijn troon. Beelden zie je in de kerk nergens. Ook geen crucifix. Iconen echter volop. Een koor zingt op byzantijnse wijze in de erediensten.

Achter de iconostase bereiden zich de priester en de diaken voor. Altaar, heiligdom en volk worden bewierookt door de diaken. De introïtus, de aanvang, heet '*kleine intocht*'. Dan komt door de middelste deur van de iconenwand de diaken tevoorschijn met het Evangelieboek,

meestal een prachtig versierd boek. Zoals alles in pracht en praal geschiedt. Want de kerkdienst is bedoeld als een stukje hemel op aarde. Alles wijst naar de hemel. Het doel van de dienst en van heel het geloof is de mystieke verbondenheid met de hemel, waar de alles regerende Christus is.

Er volgt een 'Schriftlezing' in tweevoud, uit Oude en Nieuwe Testament, met diepe basstem gezongen door de diaken of door het koor. Er wordt niet gepreekt. De preek is in onbruik geraakt of naar het eind van de dienst geplaatst. Wel vindt het algemeen kerkgebed plaats. Er zijn veel responsies door de kerkgangers, waarvan vaak het *kyrie*, Heer, erbarm U. Na dit eerste deel volgt 'de grote intocht': in plechtige processie worden brood en wijn onder het zingen van het *Gloria* (engelenlied) naar de kerkruimte gedragen en op het altaar gelegd. De diaken zingt de litanie van de offergave. De priester bidt zacht. Het koor zingt dan de geloofsbelijdenis. Ook is er de *epiclese*, de aanroeping van de heilige Geest over de offergaven opdat deze het lichaam en bloed van Christus mogen worden. De heiligen worden herdacht. Het Onze Vader wordt gebeden. De priester heft de offergave omhoog (elevatie) en roept: 'het heilige voor de heiligen!'. Het volk antwoordt: 'Eén is heilig, één is Heer, Jezus Christus, in de glorie van God de Vader'. Brood en beker worden genuttigd door priester en kerkvolk en met gebeden en liederen vergezeld. Daarna volgen dankzegging, wegzending en zegen. Het overgeschoten brood wordt na de H. Liturgie uitgedeeld aan hen die niet mee konden doen aan de communie (*antidoron*).

Deze verkorte weergave van een kerkdienst volgens de byzantijnse rite geeft aan, dat er een verdeling is van twee delen: deel I, waarin de lezing van het Woord centraal staat en daarna deel II, waarin het avondmaal of de eucharistie wordt gevierd. Deze tweehed vindt men ook in de westerse kerk; ze heeft eeuwenlang in oost en west de dienst gekenmerkt. Woord en sacrament beide maken een dienst compleet.

De orthodoxe liturgie kent meerdere vormen, maar ik gaf u een hoofdlijn. Het kernland Klein- Azië werd na de 7e eeuw geheel onder de voet gelopen door de Islam en is plm. 1000 n.Chr. vrijwel geheel geïslamiseerd. De orthodoxe leer verspreidde zich door de zendelingen Cyrillus en Methodius naar Griekenland, de verdere Balkan en vooral naar Rusland, waar de Russisch-orthodoxe Kerk tot op de dag van vandaag vrijwel als staatskerk fungeert, met als leider de patriarch van Moskou.

6. Het centralisme van Rome

In het westen van Europa krijgt de bisschop van Rome steeds meer gezag. Na het wegvallen van het West- Romeinse keizerrijk in de 5e eeuw was het de bisschop van de oude hoofdstad die de centrale positie overnam. In Noord-Italië werkte de invloedrijke bisschop Ambrosius van Milaan, bekend om zijn kerklied het *Te Deum*, 'Grote God wij loven U'

In het zuiden, Noord-Afrika, werkte in die eeuw de bisschop van Hippo Regius, de kerkvader Aurelius Augustinus, die beschouwd kan worden als de grootste theoloog van het westen en de grondlegger van de westerse theologie. In het oosten beschouwde men de theologie als afgerond, in het westen ontwikkelde de godgeleerdheid zich verder.

Er waren in landen als Gallië, Spanje en Ierland verschillende liturgische patronen ontstaan, maar de Latijnse ritus van Rome werd steeds meer toonaangevend voor heel West-Europa. Deze liturgie kwam met Willibrord en Bonifatius ook naar Duitsland en ons land in de 8e eeuw. Toen pas!

Ik noem van de Latijnse ritus de hoofdzaken.

De kerkgebouwen worden gebouwd op basis van de basiliek. Later doet de intieme, naar

binnen gerichte romaanse kerkbouw zijn intrede en nog weer later de gotiek met zijn omhoog strevende zuilen en ramen.

Er is in die kerken geen scheidingswand tussen een heilig deel en het publieke schip van de kerk. Iedere kerkganger kan door de hele kerk heen kijken.

De kerken zijn gebouwd op een oost - west lijn, met de toren in het westen en het koor oostelijk. Zo ook de oude kerk in Ede! In het koor staat niet een preekstoel, die staat aan de zijkant van het middenschip. In het koor staat het altaar. Dat is de heiligste plek. Daar wordt het sacrament van de eucharistie aan de Heer geofferd. Het avondmaal wordt als een offer aan God gezien, waarin het lichaam en bloed van Christus reëel aanwezig zijn. De gaven worden geconsecreerd door de priester met zijn rug naar de gemeente; namens hen immers offert hij aan God. Daarna wendt hij zich om en deelt uit aan de gemeente. Na de dienst blijven de gaven als heilige hostie (hostia-offer) bewaard. Een katholieke kerk is dan ook een heiligdom.

Net als in de Byzantijnse kerk kent de Roomse Kerk een consequente tweedeling van de eredienst. Deze dienst heet 'mis'.

Eerst is er een openingsrite met koorzang, schuldbelijdenis, kyrie en gloria en een wisselend zondagsgebed, ter inleiding van de Woorddienst met Schriftlezingen en homilie (korte preek), geloofsbelijdenis en voorbeden. Dan volgt het tweede deel van de dienst, de Tafeldienst. Daarin eerst het offertorium, de aanbidding van brood en wijn, het avondmaalsgebed met vaste gezangen, de communie, alles gevolgd door slotgroet en heenzending met zegen. De orde van dienst is vastgelegd in het *Romeins Missaal* (misboek). We zien in deze orde van dienst het grondpatroon terug met de kernen: Schrift, preek, lied, gebed, avondmaal of eucharistie, zegen. Maar de vormgeving is heel anders dan in de orthodoxie en de latere Reformatie.

De eenheid van eredienst werd door Rome ook daardoor bevorderd, dat de mis in het Latijn werd gesproken en gezongen. Daar kwam pas een eind aan in 1963, toen het Tweede Vaticaans Concilie besloot dat ook de landstaal mocht worden gebruikt. Sindsdien is dat overall ingevoerd, al heeft paus Johannes Paulus II weer wat meer ruimte geschapen voor de Latijnse mis. Kenmerkend voor de Romeinse mis is het zingen door het koor in *gregoriaans* (genoemd naar Paus Gregorius de Grote, pl.600 n.Chr.), eenstemmige vocale muziek met een zwevende melodische lijn. Ook in kloosters en kloosterkerken werd in die zangwijze gezongen. In het missaal wordt ook een driejaarlijkse leesrooster van de Schrift gevolgd. Eeuwenlang is er in de rk kerken nauwelijks gepreekt en werd de gemeentezang geminimaliseerd. Een kerkkoor zong, het volk niet. Ook dat is de laatste decennia veranderd in de RKK.

We zien dat in de RKK een sterke *sacramentalisering* bestaat. Men kent zeven sacramenten en beschouwt het geestelijke leven als een sacramenteel bestaan. In dat bestaan is de liturgie van wezenlijke betekenis. Ze is minutieus, divers en rijkelijk voorzien van allerlei attributen, zoals de kerkelijke kleuren, wijdingen van de ambtsdragers, gebruik van kaarsen, wierook, wijwater en kleurige ambtsgewaden. Een dan de beelden van heiligen, met als centrale beeltenis de crucifix. Behalve de hoogmis, de centrale zondagse eredienst, zijn er het lof, het requiem, de huwelijksmis, de getijden, en tal van andere liturgische elementen.

7. De reformatorische kerkdienst

Dan komt de reformatie. In de 16e eeuw.

Vóór de reformatie waren er al allerlei kritische bewegingen in de katholieke kerk, die

dwalingen en vergroeiingen bestreden. Zo pleitte – tevergeefs – Johannes Hus voor een communie met brood en wijn beide voor de gelovigen (*sub utroque*). Met Maarten Luther kwam een ongekende en ingrijpende doorbraak en met Johannes Calvijn een nog consequenter verandering.

De reformatorische eredienst wordt bepaald door één keuze, één these: de liturgie dient de verkondiging en de uitleg van de Schrift en is totaal aan de Schrift gebonden. Alleen die bepaalt het leven in de gemeente van de Heer. *Sola scriptura!* Ingeslopen riten (godsdienstige ceremoniën) die niet volgens de bijbel zijn, worden aangepast, bijgesteld of afgeschaft. De lutherse en de anglicaanse tradities hebben nogal wat aangepast, de Calvinistische of gereformeerde traditie heeft het meeste afgeschaft en is geheel opnieuw begonnen.

Het zwaartepunt van de eredienst en de liturgie wordt de prediking. Luther en aartsbisschop Thomas Cranmer, reformator in Engeland, hielden zich nog aan het kerkelijk jaar en het perikopensysteem, de gereformeerden schaften ook dat af en deden aan een continue lezing van de Schrift; door de predikant zelf werd de preektekst bepaald. Een paar kerkelijke feesten werden gehandhaafd, zoals Pasen, Pinksteren en Goede Vrijdag. Getijdendiensten werden in het Genève van Calvijn vervangen door Bijbellezingen in de week. De eucharistie, centraal element in de misviering en door de priester slechts vanaf het altaar als ouwel, zonder wijn, uitgedeeld, werd vervangen door het avondmaal, een communie aan tafel met brood en wijn. Het altaar werd verwijderd, want de offergedachte rekent men als on-Bijbels: Christus heeft eenmaal voorgoed het offer gebracht en dat wordt niet herhaald.

Dit alles had veel gevolgen. Ten eerste voor de kerkinrichting en later voor de kerkbouw. Een gereformeerde kerk wordt niet meer op de lengteas oost - west gebouwd, maar vierkant of achtkantig (voorbeeld: de Marekerk in Leiden; de kerk in Renswoude,). Het gebouw is geen drager van de genade maar van de gemeente! Het wordt pas kerk als de Schrift opengaat! De stoelen of banken worden gegroepeerd om de kansel. De preekstoel met de Bijbel erop is het centrum van de kerk. Knielen werd veranderd in zitten en stil luisteren; bidden werd met gesloten ogen luisteren naar het gebed van de voorganger. Responsies verdwenen.

Luther was minder strikt dan Zwingli of Calvijn. Hij handhaafde een altaar en volgde lange tijd de onderdelen van de mis. Hij dichtte echter, naast psalmen, zelf nieuwe kerkgezangen en zette dichters daartoe aan. In de tijd na hem hebben mannen als Paul Gerhardt veel Duitse kerkliederen geschapen en nog weer later was Johann Sebastian Bach cantor in de Lutherse Kerk en schepper van beroemde kerkmuziek. Maar centraal was en bleef het Woord. Ook in het lied – het Duitse koraal - ervaart men het Woord, waarin de gemeente als het ware zingend mee verkondigt.

Wat zal dit alles zo kort na de Middeleeuwen als een doorbraak zijn beschouwd. Dat was het ook zeker. Alles was anders dan vroeger.

Calvijn in Genève ging verder dan Luther. Alle franje werd geweerd in de kerk, aanvankelijk ook het orgel. De diensten werden in hoge mate preekdiensten. Maar Calvijn geeft wel wenken voor de liturgie. Hij wil de kerkgangers weer laten zingen, wat in de RKK vrijwel geheel verdwenen was. En niet in het Latijn, maar in de volkstaal. En voor alle zekerheid alleen maar psalmen, als echt bijbelse liederen. Zelf berijmen, merkte hij, kon hij niet. Maar anderen wel. Vooral Clement Marot. En hij had ook musici ter beschikking om melodieën voor de psalmen te componeren, Louis Bourgeois en Maître Pierre. Zij zijn verantwoordelijk voor de ritmische psalmmelodieën die wij kennen en zingen in de oude en nieuwe berijming. Ook in de gereformeerde eredienst vinden we de oerelementen terug: votum, groet, gebed, Schriftlezing, verkondiging, geloofsbelijdenis (Credo), de Tien Geboden (decaloog), het Onze Vader en de zegen.

Maar de traditionele tweedeling van de dienst, eerst woorddienst en dan altijd ook communie, raakte in onbruik. Calvijn wilde nog wel wekelijks avondmaal vieren, maar onder de druk van de overheid moest hij zich beperken tot viermaal per jaar en die praktijk werd geëxporteerd naar de landen waar de gereformeerde religie werd aanvaard, zoals ook in ons land. Aan de avondmaalsvieringen ging een didactische uiteenzetting vooraf; bij ons in een formulier, net als bij de doop. De kerkdiensten hadden dus een overwegend *lerend* karakter. In ons land sprak men in de 18e en 19e eeuw zelfs van 'leerrede' in plaats van preek. De katholieke liturgist Prof. Wegman schrijft in 1982 met veel begrip voor deze ontwikkeling. Hij vindt het begrijpelijk, 'dat vooral de viering van de eucharistie in aanmerking kwam voor uitzuivering. Een uitzuivering, die tegelijk de traditie tot in de wortel heeft geraakt'. (H.A.J. Wegman, 'De geschiedenis van de eredienst in het westen en in het oosten', 2e druk 1982, 225)

Zo komt er met de reformatie een geheel andere eredienst in zwang. In de lutherse erediensten bleven nog wel katholieke elementen bewaard, al stond ook daar het Woord centraal. In de Anglicaanse kerk kiest men voor een reformatorische belijdenis, maar handhaaft men in de liturgie toch ook menig gebruik van de katholieke traditie (Cranmer ontwierp het *Book of Common Prayer*).

In de gereformeerde liturgie ontwikkelt zich een geheel eigen, sobere, sterk Schriftgebonden liturgische praktijk. Die is ons goed bekend uit de traditie van de Hervormde Gemeente te Ede en uit de diverse kerken van de Gereformeerde Gezindte. Sinds de reformatie in Nederland is tot de 20e eeuw eigenlijk alleen het jaar 1773 te markeren: de nieuwe psalmberijming. En begin 19e eeuw kwam er een bundel Evangelische Gezangen, die veel verzet opriep in het rechtzinnige deel van de NHK

Het zou pas in de 20e eeuw in de Nederlandse Hervormde Kerk komen tot een herbezinning op de liturgie in de z.g. Liturgische Beweging.

8. Evangelische bewegingen

Hoewel we na het panorama van de liturgie over eeuwen heen aan een eindpunt lijken te zijn gekomen, moet toch worden gezegd dat er *nóg* een richting in het Christendom is aan te wijzen. Ik noem dat maar, samenvattend, de *evangelische beweging* en ik versta daaronder een heel brede stroming, die zich niet beperkt tot één kerk, maar uitwaaiert binnen tal van kerken en groepen. Zulke bewegingen zijn er in de kerkgeschiedenis in allerlei vormen altijd geweest en het is verleidelijk om ze te noemen. Maar ik beperk mij tot de jongste tijd, vanaf plm.1700.

De stroming heeft haar wortels vooral in de Angelsaksische wereld, in Engeland en de Verenigde Staten. Ik zie haar ontspringen in het *Methodisme*, ontstaan in Engeland in de 18e eeuw.

Het Methodisme is een stroming in het protestantisme en vindt zijn oorsprong in de 18e eeuw. Het is de resultante van een toenmalige opwekkingsbeweging met piëtistische trekken die zijn start had in het jaar 1738 in de Kerk van Engeland, de Anglicaanse Kerk. Een Bijbelstudiegroepje van drie mannen die tevens de leidinggevende figuren van deze beweging zouden worden, te weten John en Charles Wesley en George Whitefield, stond aan de bakermat van het ontstaan van het methodisme. Na in het Verenigd Koninkrijk met succes diverse opwekkingsbijeenkomsten te hebben georganiseerd verspreidden de methodisten zich onder aanvoering van Thomas Coke al snel naar de Verenigde Staten. In de loop der jaren deden zich diverse splitsingen voor die zich echter rond 1930 weer

aaneengesloten hebben in de Methodistische Kerk. Kenmerkend voor deze beweging zijn de volgende vijf elementen:

- de centrale positie van de bijbel;
- nadruk op persoonlijke bekering en geloofsbeleving;
- de levensheiliging krijgt een zwaar accent;
- sterke sociale betrokkenheid;
- missionair elan: zendingsdrang.

De beweging trok veel wijdere cirkels dan alleen de Methodistische Kerk. Er kwamen andere groeperingen op met dezelfde kenmerken, al hebben ze soms weer een aantal verschillende varianten. Ik noem een aantal namen van voortrekkers. In Engeland de gebroeders Wesley in de 18e eeuw. De Baptistenprediker Charles Haddon Spurgeon in de 19e eeuw. In die eeuw de stichter van het Leger des Heils William Booth en van de Vergadering van Gelovigen Darby. In de VS noem ik George Whitefield en Jonathan Edwards en in de 18e eeuw en in de 19e eeuw Charles Finney en Dwight D. Moody.

Moody schreef duizenden opwekkingsliederen, waardoor ook David Sankey bekend werd. Deze liederen veroverden Amerika, maar door de zendelingen werden ze vertaald in de talen van Afrika en Azië, zodat men daar dit type verzen in de zendingkerken zong all over the world.

In Duitsland kwam het in de 18e eeuw ook tot opwekking door de arbeid van Ludwig Graf von Zinzendorf, de vader van de Hernhutterbeweging.

Ook in ons land kwamen dergelijke groepen op. Bekend is het werk van Ds. Jan de Liefde in Amsterdam, oprichter van de Vereeniging tot Heil des Volks en de stichter van de Vrije Evangelische Gemeenten. Denk ook aan Johannes de Heer en zijn invloedrijke zangbundel. Deze evangelische groeperingen hebben hun groeiende uitlopers in de Pinksterbeweging en de evangelische en charismatische stromingen vandaag in heel de wereld, ook in Nederland. Al deze bewegingen op het toneel van de protestantse wereld, aanwezig in talloze kerken en groepen, vieren hun erediensten wel in een heel andere sfeer dan in de traditionele kerken. In sommige doperse gemeenschappen praktiseert men de volwassenendoop. In andere viert men het avondmaal niet, maar kent men weer wel genezingsdiensten. Andere verschijnselen zijn de beoefening van de tongentaal, nadruk op de gaven van en de doop met de H.Geest . Van de grondelementen van de eredienst vindt men wel overal: de Schriftlezing, de preek, de gebeden, de zegen en niet te vergeten het lied, niet het gedragen kerklied, maar het vrije opwekkingslied. Deze liederen zijn vaak trefzeker en duidelijk, maar tegelijk dikwijls simpel, met veel refreinen. Ze bezingen de liefde van God, het bloed van Jezus, de overgave van het hart aan Jezus, de dankzegging en lofprijzing van God. Veel minder de schuldbelijdenis, de boete, de innerlijke aanvechting. Het trefwoord is vooral *praise*. De liederen sluiten aan bij de heersende populaire liedcultuur. In de prediking heeft het Nieuwe Testament de volle plaats, het Oude veel minder of helemaal niet.

Zo doorliepen we met grote stappen de liturgiegeschiedenis. Duidelijk moge zijn, dat de orde van dienst in onze wijkgemeente zeer lange en diepe wortels heeft in het verleden. Dit mag ik wel concluderen: de variaties in liturgieën binnen het Christendom zijn ontelbaar.

Niemand kan dan ook zeggen: zoals wij het doen is het de enig juiste manier.

Deel 2 - LITURGISCHE BEWEGINGEN IN NEDERLAND

1. De Liturgische Beweging

De lange geschiedenis van de christelijke liturgie komt in de twintigste eeuw in een nieuwe fase, die zowel in de Rooms-katholieke als in de protestantse kerken veranderingen oplevert. In beide kerken is sprake van een zogeheten Liturgische Beweging. Ik beperk mij nu tot de protestantse kerken in Nederland.

De klassiek - gereformeerde liturgie stapte mee de 20e eeuw in en houdt het uit tot de dag van vandaag. In onze gemeente bleef en blijft deze traditie gehandhaafd, met enkele kleine interne variaties.

In de jaren tussen de twee wereldoorlogen kwam in de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) een beweging op gang, die de benaming *Liturgische Beweging* kreeg. De pioniers zijn de Haagse ethische predikanten J.H. Gerritsen en W. H. Creutzberg, gevolgd door de Groninger hoogleraar prof. Gerardus van der Leeuw. Deze mannen grepen voor hun visie terug op de tradities van vóór de reformatie.

Van der Leeuw ging het verst. Hij zag het centrum van de kerkdienst niet als verkondiging, maar als viering en aanbidding. Dat laatste met inbegrip van het offer aan God. Alles werd door hem als sacramenteel beschouwd, in de lijn van de katholieke traditie. Zijn opvattingen zouden leiden tot een soort katholisering van de liturgie.

De leestradietie van het Romeins Missaal uit 1570 werd naar voren geschoven. Elke drie jaar een bijbel - leesrooster. Men streefde naar een '*oecumenisch ordinarium*', een dienstboek waarin de kerk der eeuwen tot uiting kwam.

Deze ontwikkeling vond wel tegenspraak in de kerk. Vooral Dr. O. Noordmans keerde zich fel tegen deze beweging, pleitte voor de reformatorische visie op ambt en liturgie: sobere diensten met de verkondiging van het Woord centraal. Hij en anderen vreesden voor roomse tendensen. Dat niet zonder reden: de hervormde dominee J. Loos ging over naar de RKK.

2. Effecten voor de eredienst

In liturgische kringen groeide de jaren door de bezinning op de liturgie. Samenvattend noem ik een aantal verworvenheden, waarvoor men zich inzette en die ook werden ingevoerd in delen van de NHK.

- herstel van de twee-eenheid van Woord- en Tafeldienst;
- ordering van de zondagen volgens het kerkelijk jaar;
- na de verootmoediging de genadeverkondiging;
- invoering van de hervormde gezangbundel van 1938;
- later het Liedboek voor de Kerken in 1973, gevolgd door Liedboek 2013
- een oecumenisch leesrooster (o.a. in De Eerste Dag)
- nieuwe orden van dienst, opgenomen in de Dienstboeken van 1955 (NHK) en 1998 (SoW - kerken > PKN)
- het ontstaan van vele cantorijen;
- drempelgebed en gebed bij de collectegaven;
- het gebruik van door de gemeente gezongen responsies;
- een gezongen kyrie ('Heer,ontferm U') en gloria;
- vervanging van het avondmaalsformulier door eucharistische gebeden;

het samen hardop bidden van het Onze Vader (soms onder klokgelui).

De beweging had ook gevolgen voor de kerkbouw en de inrichting van de kerken. Er kwam een liturgisch centrum, op een verhoogde vloer, met in het midden een vaste avondmaalstafel, ernaast de kansel. Antependia met de kerkelijke kleuren werden ingevoerd.

Ook in de Gereformeerde Kerken kwam de bezinning op de liturgische vormgeving op gang. Eigenlijk had A. Kuyper daar in zijn boek 'Onze Eeredienst' (1911) al een voorzet voor gedaan, maar bijna een halve eeuw zonder veel gevolg. Na 1960 kwam het in de GKN in een stroomversnelling, met als aanjager prof. dr. G. N. Lammens.

Broedplaatsen voor de liturgische beweging waren de Nocturnen in Amsterdam, waar de hoofddienst een dienst van Schrift en Tafel was en daarnaast getijdendiensten; diensten in de Domkerk te Utrecht onder leiding van Dr. J. van der Werf, ook in de Bergkerk te Amersfoort o.l.v. Dr. Elderenbosch.

Dichters als Willem Barnard, Ad den Besten, Jan Wit e.a. waren van onschatbare betekenis voor de nieuwe psalmberijming en de gezangen in het Liedboek voor de Kerken.

In het hervormde Dienstboek in ontwerp van 1955 staan verschillende orden van dienst ter keuze naast elkaar; de gereformeerden trekken gewoonlijk, na intense discussie, één lijn en vernieuwden hun eredienst evenzeer. Dikwijls werd het liturgisch centrum in kerken vernieuwd.

3. Invloed in hervormd- gereformeerde gemeenten?

Heeft dit alles nu ook invloed gehad in de zogenaamde 'gereformeerde- bondsgemeenten'? De uiteindelijke betekenis van deze manier van denken is voor de gereformeerde traditie beperkt gebleven. Toch is - mede door de Liturgische Beweging - ook daar meer aandacht voor de liturgie gekomen. Die aandacht heeft zich niet zozeer geuit in het esthetische, maar in een nieuw functioneel bewustzijn: 'wat doen we in de kerkdienst en waarom doen we het zo?' Daarbij diende met name het werk van de reformatoren als inspiratiebron. Zo kwam er bezinning op de diverse liturgische momenten, hetgeen onder meer resulteerde - in navolging van de orden in het Dienstboek - in een herijking van het eerste gebed tot gebed om de opening van het Woord en de verlichting met de Heilige Geest. Het 'grote gebed' met de voorbeden vindt nu plaats na de prediking en niet ervoor, zoals in de Dordtse Liturgie. Voorts kan het als een verdienste van de Liturgische Beweging worden gezien dat er over de gehele breedte van de Hervormde Kerk bezinning is gekomen op het kerklied. De gevolgen daarvan zijn tot op heden ook in gemeenten van hervormd - gereformeerde signatuur merkbaar.

In de eerste plaats gaf de Liturgische Beweging een stoot tot de invoering van de ritmische zangwijze van de psalmmelodieën. Daarnaast breidde het aantal 'zangmomenten' zich uit met een lied na de wetslezing en een lied na de preek. De tussenzang, midden in de preek, tussen de uitleg en de toepassing, verdween in de meeste gemeenten.

In het gebruik van de liedbundels zien we tegenwoordig een diversiteit. Zo zijn er nog steeds veel gemeenten waar uitsluitend uit de berijming van de Psalmen en Enige Gezangen van 1773 wordt gezongen. Daarnaast zijn er gemeenten, die psalmen zowel uit de berijming van 1773 als uit die van 1967 zingen.

Gemeenten die een meer confessionele signatuur hebben, zingen naast de psalmen (uit een van de genoemde berijmingen of uit beide) ook nog wel gezangen uit de bundel van 1938 of

uit het Liedboek voor de Kerken. Er is zelfs sprake van enige drang tot aanpassing aan de nieuwe tijd, waarbij ik denk aan de hertaling van de Statenvertaling en de liturgische formulieren. Zelfs in kringen van de Gereformeerde Gemeenten is sprake van een hertaling van de oude psalmberijming, iets wat overigens door ons neerlandici als onmogelijk wordt beschouwd.

4. De Nieuwe Kerkgemeente in Ede

Nu zijn we dan ook in onze wijkgemeente aangekomen, waar enige veranderingen van de eredienst eveneens te zien zijn. Onze wijkgemeente staat volop in de gereformeerde traditie, met Schrift en preek centraal. Maar vergeleken met vroeger zijn de volgende elementen ingevoerd in de praktijk van de eredienst:

nieuwe Bijbelvertalingen,
ritmisch zingen van de psalmen,
gebruik van het Liedboek 1967 en 2013,
soms een vrij lied uit andere bundels, met name in bij de grote feestdagen,
vereenvoudigde teksten van de formulieren,
hardop samen bidden van het Onze Vader;
antependium aan de kansel;
gebruik van de Paaskaars, doopkaarsen;
vespers en paaswake in de Stille Week.

Toch staat onze wijkgemeente in hoofdzaak nog geheel in de gereformeerde traditie, wel met enkele aanpassingen die zonder de liturgische beweging niet zouden zijn ingevoerd.

5. De evangelische samenkomst

Tenslotte moet ik toch ook een belangrijk punt aan de orde stellen: de invloed van de evangelische beweging in de Nederlandse kerken.

Het is ondoenlijk deze beweging in haar geheel in enkele zinnen te beschrijven. Ze is wereldwijd, van Engels - Amerikaanse afkomst, neemt elders, bv. in Afrika, de kleur van de omgeving aan (contextualisatie), is heel gevarieerd. In deel 1 heb ik de afkomst genoemd; het Methodisme. Maar ook de latere vertakkingen, waarvan vooral de Pinksterbeweging te noemen valt. Een Amerikaanse theoloog, Rob Redman, noemt de beweging, samenvattend, *Praise and Worship Movement*.

Het zou interessant zijn de theologie van deze beweging te bespreken, maar ik beperk mij tot datgene, wat door Robb Redman als kenmerkend wordt beschouwd en, volgens de Nederlandse liturgiekenner Marcel Barnard, ook van toepassing is op de eredienst van Nederlandse evangelische en charismatische kerken en gemeenten.

De dienst bestaat in elk geval uit drie delen:

1. Gemeentezang, gebed en mededelingen; dit duurt zeker een half uur.
2. Schrift en preek.
3. 'Ministry time', gebeden en charismatische activiteiten, waarbij ook mensen naar voren komen om met de leider en ook anderen te bidden, voor handoplegging en soms zalving. Healing is een belangrijk perspectief in dat deel van de dienst.

De zang en muziek aan het begin is zo iets als 'free-flowing praise', geleid door de worshipleader, aanbiddingeleider. Daarin lofprijzing, aanbidding, toewijding, maar ook intimiteit in zachte klanken.

Muziek is in deze traditie uiterst belangrijk, ze is populair en toegankelijk en meestal niet geënt op klassieke kerkmuzikale patronen. De melodieën sluiten meer aan bij popmuzikale trends dan bij de christelijke liedtraditie zoals in de Liturgische Beweging. Een kerkorgel is er niet, wel een combo, met allerlei instrumenten rond een piano.

De naam van Jezus staat altijd centraal, maar ook de Heilige Geest krijgt veel accent. Eveneens de inzichten en gaven van de kerkgangers. Er is interactie, applaus, tongentaal, halleluja, amen, de handen omhoog.

Niet alleen de evangelische- en pinksterbeweging zetten een eigen liturgie in. Er zijn tal van andere bewegingen. Denk maar aan bv. Iona, Taizé, de Thomasvieringen enz. enz. Barnard spreekt van 'liturgie voorbij de liturgische beweging'!

Er gaat in ons land een flinke aantrekkingskracht van deze groeperingen uit, vooral op jonge mensen. Zij worden uitgenodigd voor Jezus te kiezen en hun leven aan de Heer te geven en mee te doen met 'worship and praise'. In veel gevallen betekent dat ook hun herdoop, als intrede in de nieuwe gemeenschap met Jezus.

Deze bewegingen gaan ook aan Ede niet voorbij. Een voorbeeld is de Evangeliegemeente De Schuilplaats. Veertig jaar geleden met een klein groepje begonnen, nu met honderden kerkgangers op zondagmorgen. Bij geen bredere kerkgemeenschap aangesloten. Puur op zichzelf. Zulke vrije gemeenten zijn er meer in de regio.

Hun kerkgebouw is kenmerkend voor de beweging. Een omgebouwde school, laag, een podium voor de muziekgroep en de voorganger. Men spreekt in de traditie van evangelischen over '*samenkomst*' in plaats van kerk- of eredienst. Zoals de methodisten, de Darbisten en het Leger des Heils ook altijd gewend zijn.

De traditie van de kerk der eeuwen lijkt daar gepasseerd te zijn. Toch vind je er wel de grondelementen: Schrift, prediking, maaltijd van de Heer, gebed en gemeentezang.

Het ambt is niet hoog, maar laag. In veel groepen kan iedereen zomaar het woord voeren. In sommige groepen treedt een leider naar voren die een gemeente sticht zonder enige vorm van opleiding of theologisch inzicht.

Marcel Barnard concludeert dat deze nieuwe liturgie voorbij de liturgische beweging alle ruimte en aandacht verdient. Hier gaat de christelijke gemeenschap in op de nieuwe context, op de samenleving van vandaag.

Ook in hervormd - gereformeerde gemeenten valt een zekere druk waar te nemen vanuit deze bewegingen. Waar men nooit verder kwam dan de oude psalmberijming wordt soms het liedboek met z'n vaak diep- bijbelse teksten geheel overgeslagen en worden de opwekkingsliederen gezongen. Sluiten die beter aan bij de bevindelijke traditie, zoals Barnard denkt? Niet onmogelijk. Maar de vlotte zingbaarheid speelt ook een rol, bekend van de EO -jongerendagen. Merkwaardig dat het lied dat men zingt dan wordt bepaald door de Pinksterbeweging, want uit die kring wordt de bundel Opwekking telkens aangevuld. Deze liederen zijn wel heel eenvoudig, ook vaak treffend en geliefd, zoals 'Abba Vader', 'Machtig God, sterke Rots', 'Dit is de dag die de Heer ons geeft' e.d. Ze hebben een plaats gekregen in de Evangelische Liedbundel, uitgebracht door het Evangelisch Werkverband, dat in de PKN ruimte vraagt voor evangelische noties.

Intussen verscheen in 2013 een nieuw liedboek 'Zingen en bidden in huis en kerk',

ondernomen vanuit de gevestigde kerken. In die kringen kijkt men argwanend naar Opwekking. Heeft men meer gevoel voor 'Psalmen voor nu?'

Ook onze wijkgemeente zal in liturgisch opzicht niet mogen verstarren en een weg zoeken naar de toekomst. De verworteling in de Schrift en de Reformatie zijn daarbij onopgeefbaar en de keus voor een heldere lijn aan te bevelen. Het zal er om gaan 'kerk in context' te zijn, met het Woord in en voor de samenleving van vandaag.

Geraadpleegde literatuur:

- Dr. J. L. Koole, Liturgie en Ambt in de Apostolische Kerk, Kampen 1949
Dr. R. Boon, De joodse wortels van de christelijke eredienst, 2e druk, Amsterdam 1973
Dr. J. de Swart, De eeredienst van het oosten, 2e druk, 1941
Dr. G. W. Oberman, De gang van het kerkelijk jaar, 's-Gravenhage/Rijswijk 1947
Dr. H.A.J. Wegman, Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten, 2e druk, Hilversum 1983
Dr. A. F. N. Lekkerkerker, De liturgische beweging bij Rome en Reformatie, in Jaarboek voor de Eredienst 1959
Dr. G. N. Lammens, Liturgische ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland, in Jaarboek voor de Eredienst 1965 - 1966
Paul Oskam en Niek Schuurman (red.), De weg van de liturgie, Zoetermeer 1998
Dr. T. Brienen, Oriëntatie in de liturgie, Zoetermeer 1992
Marcel Barnard, Liturgie voorbij de Liturgische Beweging, Zoetermeer 2006
Dr. M. J. G. v.d. Velden, W. P. v.d. Aa en H. J. de Bie, Als wij samenkomen. Liturgie in de gereformeerde traditie, Zoetermeer 2000

Arie Romein. Cursus Geloven op maandag - wijkgemeente Nieuwe Kerk Ede – 2009, herzien 2020